

ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТОРГОВИХ УГОД

Постановка проблеми. Російська Федерація (РФ) є і завжди буде одним з найважливіших політичних, економічних і гуманітарних партнерів України – з огляду на глибокі історичні зв'язки між нашими народами. Цей фактор обумовлює надзвичайно високий рівень партнерства між державами, але одночасно й наявність суперечностей у позиціях. Виходячи з цього, порядок денний та атмосферу двосторонніх відносин визначає «геополітична» складова. На думку О.Білоруса, всі інші дискусійні питання співробітництва, включно з «газовим питанням», є похідними від прагнень Росії закріпити свій вплив на Україну шляхом включення її до реінтеграційних проектів під егідою РФ – Митного союзу (МС), Єдиного економічного простору (ЄЕП) та в перспективі – до Євразійського союзу (ЄврАзЕС) [1, с. 56]. З огляду на це, головним завданням зовнішньополітичної діяльності України на пострадянському просторі є вибір оптимальної форми інтеграції відповідно до національних інтересів та обраного нею стратегічного курсу на євроінтеграцію [2, 3]. Таким чином, єдино можливою формою співпраці є зона вільної торгівлі (ЗВТ), що базується на дво- і багатосторонніх торгових угодах. Останнє, на нашу думку, зумовлює необхідність переосмислення україно-російських відносин у торгівельній сфері на засадах партнерства, взаємовигоди і рівноправ'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформація торгових взаємовідносин України з РФ в рамках регіональних об'єднань опинились у дослідницькому ракурсі багатьох вчених, політиків, представників органів державної влади, аналітиків, незалежних експертів тощо. Визначенню специфіки двосторонніх відносин України з РФ в процесах інтеграції на

пострадянському просторі присвятили свої праці Л.Л.Антонюк, О.Білорус, Є.Вінокуров, С.Галаган, О.Шнирков та ін. Втім, попри небайдужість дослідників до аналізу основних проблемних сфер україно-російських відносин, науковці недостатньо уваги приділяли збігу торговельних інтересів учасників інтеграційного процесу в євразійському регіоні з метою забезпечення умов їх стійкого розвитку.

З огляду на це, **метою дослідження** є аналіз специфіки регіонального торгового співробітництва України з РФ, потенційних можливостей і труднощів залучення України до інтеграційних угруповань на території колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у форматі «+1», тобто учасника ЗВТ.

Виклад основного матеріалу. Основи сучасних відносин двох суверенних країн України та РФ були закладені за часів СРСР у листопаді 1990 року підписанням Договору, за яким Україна і Росія, на той час ще союзні республіки, зобов'язались утриматись від дій, які могли б нанести шкоду державному суверенітету іншої сторони [4]. Зазначені зобов'язання, не лише, відповідають національним інтересам, сформульованим, зокрема, в Конституційному визначенні: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [5], але й стали наріжним каменем у торгових відносинах двох країн в межах інтеграційних утворень на пострадянському просторі.

Після подій 1991 р., з проголошенням незалежності України та розпадом СРСР постало питання про встановлення нового формату відносин між двома державами на основі міжнародного права. Після підписання Протоколу про встановлення дипломатичних відносин між Україною та РФ 14 лютого 1992 року, важливою подією міждержавного діалогу стало укладення 23 червня 1992 року в Дагомисі Угоди між РФ та Україною про розвиток міждержавних відносин, які визначені сторонами як дружні, рівноправні, партнерські, основані на загальновизнаних нормах міжнародного права. Ці принципи були покладені в основу міжурядової

угоди про взаємне заснування торговельних представництв (Москва, 22 жовтня 1992 р.) та Угоди про вільну торгівлю від 24 червня 1993 р. (введена в дію 21 лютого 1994 р.) [6], у яких сторони визначали певні правила поведінки в торгівельно-економічних відносинах. Надалі ж, протягом 1994—1995 рр., скасування тарифних і нетарифних обмежень в Україні і збереження тарифних обмежень в РФ призвело не тільки до поглиблення асиметрії щодо застосування вилучень із режиму вільної торгівлі, а й до того, що сукупні обсяги обмежень з боку Росії стали на порядок перевищувати відповідні українські регламентації. Наприклад, Україна не застосовує тарифного регулювання експорту, причому квотування і ліцензування практично стосується тільки групи зернових культур. РФ, навпаки, не застосовує квотування і ліцензування експорту, однак тарифне регулювання експорту через стягнення вивізного мита охоплює велику кількість найменувань товарів. Це, як правило, високоліквідні товари сировинної групи та енергоносії, які є предметом критичного для України імпорту. Очевидно, що від такої асиметрії страждає саме Україна, а величина збитків по окремих роках оцінюється експертами на суму від 1 до 1,5 млрд. дол. [7]. Таким чином, вилучення з режиму вільної торгівлі фактично нейтралізовували його в цілому. Так, застосування режиму вільної торгівлі обмежувалося для товарів, які згідно з законодавствами обох держав підпадають під дію експортного тарифу або підлягають квотуванню та ліцензуванню. Внаслідок цього набула особливої актуальності розробка заходів щодо розширення вільної торгівлі для забезпечення розвитку інтеграційних процесів між Україною та РФ, що були офіційно закріплені в Угоді про реалізацію режиму вільної торгівлі від 8 лютого 1995 року № 294 (набрала чинності 11.08.1995 р.) [8], що базувалась на Угоді про вільну торгівлю від 24 червня 1993 року (підписана 21.02.1994 р.) [6].

Базові договори заклали основу для підписання інших документів, серед яких Угода між Міністерством економіки України та Міністерством економічного розвитку і торгівлі РФ про регулювання поставок плоского

холоднокатаного прокату походженням з України на митну територію РФ від 21 червня 2007 року (втратила чинність) [9] та Угода між Міністерством економіки України та Міністерством економічного розвитку і торгівлі РФ про регулювання поставок прутків для армування залізобетонних конструкцій походженням з України на митну територію РФ від 13 червня 2007 року (набрала чинності 14.08.2007 р.) [10], які поглиблюють двосторонні торговельні відносини. Одразу слід звернути увагу і на те, що сьогодні ці відносини мають асиметричний диспаритетний характер. Україна діє на російському напрямі переважно в режимі поступок, потенціал яких зменшується. Політика РФ стосовно України є цілеспрямованою і чітко скоординованою. Очевидно, що весь комплекс двосторонніх відносин, їх атмосфера та характер визначатимуться позицією України щодо російського плану реінтеграції пострадянського простору [11].

Залучення України до пострадянських об'єднань за російським сценарієм передбачає отримання тактичних вигод, в т.ч. в економічній сфері. Отже, існують ризики втрати національного суверенітету, що й визначає єдину доступну форму інтеграційної співпраці – торгівлю. Відповідно до цього, 15 квітня 1994 року в Москві була підписана Угода про створення ЗВТ між країнами членами СНД від 15.04.1994 р. № 48 (ратифікована українською стороною лише 06.10.1999 р.) [12], а РФ взагалі відмовилась приєднатись до цієї угоди. Проте, їй не завадило ініціювати підписання нового Договору про ЗВТ в рамках СНД від 18.10.2011 р. № 5193-VI (ратифікований Україною 30.07.2012 р.) [13], виводячи на новий рівень торгових взаємовідносин повноправних та асоційованих членів даного інтеграційного угруповання. При цьому, слід відзначити наявність серйозних дисбалансів і серйозних викривлень у системі торговельних відносин України та РФ, які з часом посилюються. Наприклад, у ст.1 Угоди про вільну торгівлю від 24 червня 1993 року [6] «... Вилучення з торговельного режиму згідно з узгодженим переліком товарів оформляється окремими документами, які є невід'ємною частиною цієї Угоди. При цьому Договірні

Сторони узгоджують поетапне скорочення вилучень, передбачених зазначеними документами». Тлумачення терміна «вилучення» міститься в п. 1 ст. 1 Протоколу від 24 червня 1993 р. (що є невід'ємною частиною Угоди від 24.06.1993 р.), відповідно до якого «Вилучення, передбачені ст. 1 Угоди між Урядом України та Урядом РФ про вільну торгівлю від 24 червня 1993 р. поширюються на товари, що підпадають під дію російського законодавства про експортний тариф, а також законодавства про ліцензування та квотування експорту товарів (робіт, послуг), діючого на момент проведення митного оформлення товарів, при їх експорті з РФ в Україну (на момент підписання цього Протоколу діє перелік товарів, встановлений на підставі Постанови Уряду РФ від 30 червня 1992 р. № 461; перелік товарів, що квотуються та ліцензуються, встановлений Постановою Уряду РФ від 6 листопада 1992 р. № 854)» [14]. Як бачимо, таке визначення вилучень з режиму вільної торгівлі фактично дозволяє Урядові РФ вводити нові вилучення шляхом внесення змін та доповнень до внутрішньодержавних актів, що регулюють експортний тариф і питання квотування та ліцензування експорту. Не обмежує дію цього пункту і введена з 11 серпня 1995 р. заборона на введення нових кількісних обмежень у взаємній торгівлі. Крім того, відповідно до п. 2 цієї статті «Додаткові взаємні звільнення товарів від експортного мита будуть оформлюватись окремими протоколами». Відтак домовленості про звільнення російського експорту від сплати мита мають бути договірно закріплені. Таким чином, на договірній основі закріплюється автоматичне визнання Україною діючого російського експортного мита [15]. Водночас, з підписанням нової торговельної угоди в межах СНД у 2011 році майже нічого не змінилося. Уряду РФ уже вкотре вдалося нав'язати українській стороні асиметричні умови, оскільки Угода про вільну торгівлю має низку винятків, зокрема, і щодо товарів, імпорт та експорт яких є критичним для України. Так, будь-який цукор українського походження буде оподатковуватися при імпорті в Молдову за ставкою 75%, а цукор з Молдови – лише за 50%, а в інші країни СНД – за фіксованою ставкою імпортного

мита в 340 доларів США, незалежно від цінової кон'юнктури. По суті, український уряд погодив заборонне мито для поставки українського цукру в країни СНД та легалізував контрабанду з Придністрів'я. Крім того, Росія також висунула «скромний» перелік вилучень по імпорту по всіх країнах СНД на чотирьох аркушах убористого шрифту провідне місце серед якого займає 30-відсоткове експортне мито на російський газ. Але найбільшою прикрістю для України стала легалізація вилучень з режиму експорту. Справа в тому, що згідно з угодою про вільну торгівлю 1993 року взагалі не передбачалося застосування будь-яких експортних мит. Тобто теоретично Україна могла звернутися до незалежного арбітражу і відсудити право купувати російський газ і нафту без експортних мит або повернути всі мита, сплачені починаючи з 1994 року. Тепер експортні мита легалізовані, а це близько 32 сторінок торгових обмежень. Слід звернути увагу і на те, що по відношенню до України встановлюється особливий спосіб визначення експортних мит на вуглеводні, який відрізняється від загального. Наприклад, при експорті природного газу для всіх споживачів РФ та Казахстан встановили 30% мито, але виключно для України таке мито буде встановлюватися за «спеціальною формулою», без пояснень про що йде мова [16].

У результаті проведеного аналізу міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність у сфері торгівлі, було встановлено асиметричний характер україно-російських відносин. Потенціал поступок України на російському напрямі зменшується. Водночас тиск Москви з метою залучення Києва до більш глибоких форм інтеграції зростає. Російська сторона активно намагається залучити Україну до повномасштабної участі в «інтеграційній тріаді» МС – ЄП – ЄвразЕС. Однак, пропонуючи Києву істотні поступки в результаті членства в МС і ЄП, російське керівництво обумовлює можливість їх обговорення умовою попереднього вступу України до ЄвразЕС з подальшою подачею заявки на приєднання до МС, що виступає ядром економічної інтеграції на чолі з РФ. Запропонована

українською стороною формула співпраці «+1» жодним чином не влаштовує РФ [11, с. 7]. Зважаючи на рівень економічного розвитку і потенціалу України, її членство в тому чи іншому форматі інтеграційного угруповання на пострадянському просторі СРСР значно посилює його позиції [17]. Проте, Україні з її високою залежністю від ринків Європейського Союзу та РФ, низькими показниками міжнародної конкурентноздатності в економічній, соціальній, політичній та правовій сферах нагальним є інтенсифікація простих та розвинених форм участі в регіональних інтеграційних процесах [18], умови розвитку яких на рівні міжнародних договорів закріплені не на її користь. Відповідно до цього, розглянемо структуру україно-російських торгових відносин, а також визначено вплив на неї вище розглянутих дво- і багатосторонніх угод.

Протягом 2006-2012 рр. Росія залишається основним торговельним партнером серед країн пострадянського простору і далекого зарубіжжя (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл потоків імпорту та експорту товарів між Україною та РФ

Експорт та імпорт ¹ , млрд. дол. США								
		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
РФ	Експорт	14,982	16,424	23,567	13,780	23,148	30,491	27,179
	Імпорт	9,238	13,330	16,254	9,120	14,047	20,123	17,967
Україна	Експорт	8,651	12,668	15,736	8,495	13,432	19,820	17,632
	Імпорт	13,787	16,838	19,414	13,236	22,198	29,132	27,418
Частка країн в сукупному експорті та імпорті, %								
РФ	Експорт	4,97	4,67	5,04	4,57	5,83	5,90	5,18
	Імпорт	6,70	6,67	6,09	5,45	6,14	6,58	5,75
Україна	Експорт	38,37	49,25	66,95	39,70	51,43	68,39	68,81
	Імпорт	45,03	60,67	85,54	45,44	60,74	82,61	84,66

Джерело: [19, 20]

Як свідчать дані, представлені у табл. 1 частка РФ у сукупному експорті та імпорті товарів збільшилась з 45% до 84,6% протягом 2006-2012 рр. Подібна тенденція спостерігається за показником зовнішньоторговельного сальдо. Так, різниця вітчизняного імпорту та експорту у 2006 р. склала 5,136 млрд. дол., а в 2012 р. – 9,786 млрд. дол.

¹ Основні показники взаємної торгівлі України і Росії містять похибку в результаті використання різних методик розрахунку, що використовуються Державним комітетом статистики України та Федеральною митною службою РФ.

США. в основному за рахунок постачання природного газу з Росії. Проте, навіть залучення України до інтеграційного ядра на пострадянському просторі не гарантує отримання довгострокових вигод. Основна проблема з якою зіткнеться Україна у найближчі роки, полягає в тому, що в умовах зростання цін на енергоресурси підтримати необхідний рівень конкурентоспроможності національних виробників стане можливим тільки при прискореному зниженні енергоємності. В іншому випадку «вікно можливостей», пов'язане з наданням Україні різних знижок на енергоресурси закриється після переходу Росії на принцип рівних доходностей поставок природного газу на внутрішній та зовнішній ринок. По нафті і нафтопродуктам це вже фактично відбулося [21, с. 12].

Для РФ Україна є 4-м за значенням торгівельним партнером. Частка України в загальному торгівельному обороті Росії за підсумками 2012 року склала 6,2%. За цим показником Україну випереджають лише Китай (10,1%), Німеччина (8,7%) та Нідерланди (8,3%) [19].

Обсяги товарообігу за 2012 рік досягли майже 45 млрд. дол. І зросли по відношенню до аналогічного показника 2006 року вдвічі. При цьому український експорт до Росії виріс на 103% і становив 17,6 млрд. дол., а імпорт зріс на 98,9% і становив 27,4 млрд. дол. Від'ємне сальдо зросло з 5,136 млрд. дол. США у 2006 році до 9,786 млрд. дол. США [20].

У сфері торгівлі послугами Росія також виступає основним торгівельним партнером України. За підсумками 2011 р. експорт послуг до РФ склав 41% від усього експорту послуг, а імпорт, відповідно – 15,3%. Позитивне сальдо у торгівлі послугами з Росією збільшилось з 2,54 млрд. дол. до 4,68 млрд. дол. протягом 2006-2011 рр. Слід зазначити, що стабільно високе позитивне сальдо у торгівлі послугами з Росією дозволяє Україні дещо компенсувати традиційно від'ємне сальдо товарної торгівлі.

У товарних поставках до України з РФ абсолютно домінують мінеральні продукти – насамперед енергоносії (68,7%), а серед інших товарів більш-менш значиму частку становлять чорні метали та вироби з них (7,2%),

механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання (6,7%), продукція хімічної промисловості (5,4%) [20]. Експортні поставки технологій до України були мізерними – 28,4 млн. дол. та 15 млн. дол. [22], що свідчить про вкрай обмежений технологічний обмін між двома країнами. Структура українського експорту до РФ також є далекою від оптимальної, хоча, на відміну від експорту до ЄС, тут присутні товари з підвищеним рівнем доданої вартості: у 2011р. провідне місце в експорті до РФ посідали чорні метали та вироби з них (20,6%), транспортні засоби (19,4%), механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання (16,3%), мінеральні продукти (16,2%), продукція хімічної промисловості (6,1%), готові харчові продукти (5,4%) [20].

Отже, торговельні відносини України з країнами СНД мають складний та суперечливий характер. З одного боку, структура українського експорту є більш досконалою порівняно з РФ, бо переважно експортувалася продукція глибокої чи досить глибокої переробки. В той час як експорт з Росії до України складався переважно з товарів сировинного характеру та товарів із низьким ступенем переробки. А, з іншого боку, зростає частка кожної країни у загальному обсязі зовнішньої торгівлі, в результаті низької конкурентоспроможності їх продукції (за виключенням мінеральних продуктів). Проте, за результатами спільного дослідження Інституту народногосподарського прогнозування Російської академії наук та Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, у разі приєднання до інтеграційного ядра пострадянського простору (МС), приріст експорту українських товарів у РФ (без урахування експорту вуглеводнів) збільшиться, за різними оцінками - на 4,6-8,8 млрд. доларів. При цьому в найбільшій мірі зросте вартість поставок продукції машинобудування, питома вага якої в структурі приросту складає (залежно від варіанту розрахунків) 36-40%, і металургійної промисловості - 22-42%. У разі відмови України від участі в МС очікується скорочення експорту в РФ (за мінімальними оцінками на 1,4-1,9 млрд. доларів). Згідно з розрахунками,

тільки за рахунок однієї міри - скасування в рамках ЄЕП експортних мит на вуглеводні, що експортуються з РФ в Україну, позитивний приріст сальдо торгового балансу України складе 2,9 млрд. доларів (за рахунок зниження вартості ввезених вуглеводнів). Якщо ж за умовами ЄЕП та формування єдиного енергетичного ринку ціна на природний газ, що експортується з РФ в Україну, буде знижена до 165 дол. за м³, Позитивний приріст торговельного сальдо України збільшиться до 5,1 млрд. доларів. Крім того, ефект від скасування захисних заходів у взаємній торгівлі оцінюється в 0,5 млрд. дол., а зняття технічних бар'єрів у торгівлі дасть ще більше 1 млрд. дол. Втім, на нашу думку, вибору ефективної форми торговельного співробітництва України з РФ, повинний передувати ґрунтовний аналіз економічних вигод для повноправних і активних учасників інтеграційного угруповання. Відповідно до цього, деякі економісти приходять до думки, про значну меншу користь МС для Казахстану та Білорусії. Останній пощастило більше, оскільки основною вигодою для неї – безмитний імпорт нафти, яка йде на внутрішнє споживання. Крім того, зросло пільгове кредитування з року Росії в т.ч. по лінії Антикризисового фонду ЄврАзЕС. У той же час, населення Білорусії сильно втратило через введення мит і обмежень на імпорт автомобілів. Дешевий газ теж про запас не йде, адже не стимулює до росту ефективності економіки. Для Казахстану вигод - куди менше. За оцінками Світового банку, через членство в МС поки Казахстан «в мінусі», а не «в плюсі». Україна також навряд чи зможе уникнути цих наслідків. Сам по собі МС або інше угруповання пострадянського простору очолюване РФ не стане панацеєю для торгівлі між країнами. Так, вантажі будуть йти без догляду - але сильно на обсяги торгівлі це не вплине. У СНД уже давно існує ЗВТ, так що вступ до МС не призведе до істотного збільшення товарообігу [23].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Співробітництво Україна-Росія у сфері торгівлі здійснюється як у двосторонньому (в рамках Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про реалізацію режиму вільної торгівлі від 17.04.1995 р. № 294 та інших додаткових

документів), так і багатосторонньому форматах (Договору про зону вільної торгівлі від 30.07.2012 р. № 5193-VI). Торгові відносини між двома державами мають асиметричний диспаратний характер, що зумовлене об'єктивними (геополітичні, економічні параметри сторін) та суб'єктивними чинниками (здатність відстоювати власні інтереси). Однією з основних ознак торгового співробітництва, що визначає вагу та характер поведінки сторін, є наявність у Росії і відсутність у України чіткого розуміння національних інтересів і стратегії їх реалізації та захисту.

Література

1. Білорус О. Необхідна інтенсифікація євроінтеграційного напрямку зовнішньої політики України / О. Білорус // Національна безпека і оборона. – 2012. - № 4-5 (133-134). – С. 55-57.
2. Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» // Уряд. кур'єр. – 1998. – 4 лип.
3. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році : Послання Президента України до Верховної Ради України від 09.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua.
4. Огляд українсько-російських відносин [Електронний ресурс] / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. – Режим доступу : <http://cpcsfpu.ru/projects/foreignpolicy/papers/0607/> (05.04.13). – Назва з екрану.
5. Конституція України, затверджена Законом України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р., із змінами, внесеними 25.01.2012 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-в>.
6. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про вільну торгівлю від 24 червня 1993 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_009.
7. Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації Монографія. – К. : КНЕУ, 2004. - 273 с.

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.1995 р. № 294 «Про затвердження Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про реалізацію режиму вільної торгівлі». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/294-95-%D0%BF>.

9. Угода між Міністерством економіки України та Міністерством економічного розвитку і торгівлі Російської Федерації про регулювання поставок плоского холоднокатаного прокату походженням з України на митну територію Російської Федерації від 1 липня 2007 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_344.

10. Угода між Міністерством економіки України та Міністерством економічного розвитку і торгівлі Російської Федерації про регулювання поставок прутків для армування залізобетонних конструкцій походженням з України на митну територію Російської Федерації від 14 травня 2007 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_336.

11. Відносини ЄС-Україна-Росія: проблеми і перспективи: аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2012. - № 4-5 (133-134). – С. 2-54

12. Закон України «Про ратифікацію Угоди про створення зони вільної торгівлі та Протоколу про внесення змін та доповнень до Угоди про створення зони вільної торгівлі» № 1125-14 від 06.10.1999 р. // Відомості Верховної Ради України, 1999, № 48. – Ст. 416.

13. Закон України «Про ратифікацію Договору про зону вільної торгівлі» від 30.07.2012 р. № 5193-VI // Голос України. – 2012. - № 147.

14. Протокол до Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про вільну торгівлю від 24 червня 1993 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_200/

15. Галаган С. О. Правове регулювання режиму вільної торгівлі в україно-російських відносинах [Електронний ресурс] / С. О. Галаган // науковий вісник «Стан, проблеми, шляхи реформування». – 2000. - № 4. –

Режим доступу до журн. : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/n2000_4/galagan_ser.htm#_ednref2.

16. Терьохін С. Про Януковича, Азарова та мито на російський вазелін [Електронний ресурс] / С. Терьохін // Українська правда. – 2011. – Режим доступу : http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/21/6692493/view_print.

17. Винокуров Е. Великолепная четверка, или Как реинтегрировать ядро СНГ [Электронный ресурс] / Е. Винокуров // Эксперт. – 2012. - № 14 (797). – Режим доступа до журн.: [http://expert.ru/expert/2012/14/velikolepnaya-chetverka-ili-kak-reintegrirovat-yadro-sng/](http://expert.ru/expert/2012/14/velikolepnaya-chetverka-ili-kak-reintegriruvat-yadro-sng/)

18. Шнирков О. Створення зон вільної торгівлі України: умови та наслідки [Електронний ресурс] / О. Шнирков // Матеріали круглого столу «Україна та Литва після 20 років: шлях до партнерства», Вільнюс. – 2011. – Режим доступу: <http://www.iir.kiev.ua/ua/press/publication/2011/11/news333.html>

19. Офіційний сайт Федеральної митної служби РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.customs.ru>.

20. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

21. Комплексная оценка макроэкономического эффекта различных форм глубокого экономического сотрудничества Украины со странами Таможенного союза и Единого экономического пространства в рамках ЕврАзЕС (аналитическое резюме) – Санкт-Петербург, 2012. – с. 44.

22. Российский статистический ежегодник 2011 : Стат.сб./Росстат. - М., 2011. – 795 с.

23. Марчак Д. Выгоден ли Украине Таможенный Союз [Электронный ресурс] / Д.Марчак // Forbes. – 2012. – Режим доступа : <http://forbes.ua/nation/1344329-vygoden-li-ukraine-tamozhennyj-soyuz>.